

Italia, 1987-1993

De la Primera a la Segunda República

ALDO GIANNULI

Assagista i professor investigador, Universitat de Milà

RESUM

L'article examina els diversos factors que van conduir a l'ensulsiada de la "Primera República" italiana, tot analitzant els antecedents en el sistema polític, les relacions internacionals i les relacions entre l'estat i els sistemes criminals. Lluny de ser l'efecte d'un sol "principi ordinador", el col·lapse del 1992-1993 va ser de fet el resultat de transformacions socials i econòmiques de llarg abast, davant els quals el sistema polític i els aparells de l'Estat van respondre de forma lenta i ineficaç. "Mani Pulite" va ser, sens dubte, un element clau, però com a símptoma més que com a causa, del col·lapse del sistema. El segon element va ser el "protagonisme" de la justícia en l'esfera política, un fenomen no només italià sinó europeu: la globalització financera va transformar, de fet, als jutges en productors de dret primari pel que fa a parlaments i governs. El tercer va ser l'estratègia militar de la Màfia siciliana a 1992-1993, la qual cosa va afeblir a l'Estat fins al punt d'obligar-lo a un "acord tàcit" i la relaxació del control sobre el crim organitzat influenciant, al seu torn, en l'aparició d'un nou marc polític

Paraules clau: criminalitat, Estat, Itàlia, justícia, Màfia, política, transició

RESUMEN

El artículo examina los diversos factores que condujeron al colapso de la "Primera República" italiana, analizando los antecedentes en el sistema político, las relaciones internacionales y las relaciones entre el estado y los sistemas criminales. Lejos de ser el efecto de un solo "principio ordenador", el colapso de 1992-1993 fue de hecho el resultado de transformaciones sociales y económicas de largo alcance, ante los cuales el sistema político y los

aparatos del Estado respondieron de forma lenta e ineficaz. "Mani Pulite" fue, sin duda, un elemento clave, pero como síntoma más que como causa, del colapso del sistema. El segundo elemento fue el "protagonismo" de la justicia en la esfera política, un fenómeno no sólo italiano sino europeo: la globalización financiera transformó, de hecho, a los jueces en productores de Derecho primario con respecto a parlamentos y gobiernos. El tercero fue la estrategia militar de la mafia siciliana en 1992-1993, lo que debilitó al Estado hasta el punto de obligarlo a un "acuerdo tácito" y la relajación del control sobre el crimen organizado influenciando, a su vez, en la aparición de un nuevo marco política.

Palabras clave: criminalidad, Estado, Italia, justicia, Mafia, política, transición

ABSTRACT

The article explores the various factors that led to the collapse of the "First Republic" in Italy in 1992-1993, analysing the background in the political system, the international relations and the relationship between the State and the criminal system. Far from being the effect of one fundamental "ordering principle", the collapse of 1992-93 was indeed the result of long-range changes in the social and economic ground which the political system and the state apparatus tackled slowly and ineffectively. The scandal of "Mani pulite" was undoubtedly a key element, but as a symptom rather than a cause of political system's collapse. Another factor was the growing prominence of the judiciary in the political sphere, which not an exclusively Italian phenomenon: globalization was transforming judges into primary producers of law over the parliaments and the governments in overall Western Europe. The third element was the military strategy of the Sicilian Mafia in 1992-1993: the State was weakened to such an extent that it was forced to accept a "tacit agreement" and to relax control over the organized crime, what influenced, at its turn, emergence of a new political framework.

Keywords: crime, State, Italy, justice, Mafia, politics, transition

1. Antecedents

El col·lapse de la República va tenir lloc entre 1992 i 1993, però l'ensulsiada va iniciar-se almenys cinc anys abans, el 1987.

La dissolució anticipada del Parlament va significar que, al cap de cinc anys, s'hauria instaurat la "paràlisi institucional" per la coincidència de l'elecció del Parlament i del President de la República. Va ser llavors quan hom començà a moure's amb vista a la data límit, perquè el nou president hauria d'ésser votat pel parlament escollit el 1992. De resultes d'això, aquells qui tenien a favor seu la correlació de forces al Parlament present (en particular Giulio Andreotti) tenien interès a empènyer al vigent president cap a la dimissió, per tal de poder votar abans de la seva dissolució. I, de fet, Andreotti va revelar l'existència de Gladio principalment a fi de posar a Cossiga entre l'espasa i la paret, obligant-lo a renunciar, la qual cosa, però, no va succeir.

A les eleccions que es van celebrar el juny de 1987, la Lliga Llombarda va obtenir per primera vegada un diputat electe (el qual era predestinat a ser un dels factors determinants de la crisi dels anys 1992-93), i la Lliga Vèneta va confirmar l'èxit d'eleccions precedents. Tanmateix, a Palermo la màfia va decidir revertir el seu vot envers socialistes¹ i radicals² per tal d'enviar un missatge a la Democrazia Cristiana (DC) de la qui es creia traïda per les condemnes dictades al "Proccesone", fruit de les investigacions de Giovanni Falcone.

Començà llavors el trencament de la relació entre la DC i alguns dels seus tradicionals reservoris electorals (Alta Llombardia, Vèneto, Sicília).

Els socialistes, per la seva banda, van aconseguir el seu millor èxit electoral, però van haver d'acceptar cedir a la DC la presidència del consell, en compliment del "pacte de la staffetta"³, entrant en estat de "suspensió" tot esperant que la mà passés a ells.

El PCI (Partit Comunista d'Itàlia) era, definitivament, deixat de banda; en declivi electoral, no tenia projectes d'aliances creïbles. Abans d'un any, Alessandro Natta va deixar el seu càrrec a Achille Occhetto, començant així la transformació del partit en sentit neoliberal.

Un any més tard, De Mita conqueria la presidència del Consell, tanmateix mantenint la secretaria de la DC: una concentració de poder que sempre havia estat rebutjada pels democristians, encara més en vista de la data límit per a l'elecció del cap d'estat. Això va derivar en el pacte transversal entre Craxi, Andreotti i Forlani (l'anomenat CAF), que no trigaria a liquidar-ho (impallinare).

Així, al mateix temps que es reafirmava l'efervescència del cos electoral, iniciada el 1983, els actors del sistema polític es paralitzaven els uns als altres en jocs interns de Palau (la staffetta, l'alquímia de corrents polítiques en previsió de les eleccions del cap de l'estat, l'aïllament del PCI). Martelli ho va glossar gràficament: "Ci stiamo incartando"⁴; expressió que feia palesa la seva familiaritat amb

¹ Partit Socialista d'Itàlia o PSI. N. del T.

² Partit Radical (PR). N. del T.

³*Staffetta* vol dir relé en italià. L'expressió es fa servir en el sentit de "relleu" a les curses d'atletisme, i en vocabulari polític italià es fa servir quan el president del consell en exercici cedeix la seva plaça a un altre representant del mateix partit, sense recórrer a noves eleccions. N. Del T.

⁴Literalment, "estem encartant". En italià, el verb "incartare" es fa servir en alguns jocs de cartes en el sentit de tenir una combinació de cartes que impedeixen guanyar el joc. N. del T.

els jocs de cartes, però que també definia molt bé el joc que estava tenint lloc al Palau. Alhora, els canvis socials i econòmics van començar a avançar cada cop més de pressa, passant del pas al trot i del trot al galop. Sobretot en l'àmbit internacional⁵.

El juliol de 1987 havia entrat en vigor l'Acta Única constituent del «mercat únic europeu», l'aplicació plena del qual estava prevista, precisament, per al 1992, quan, amb el tractat de Maastrich, es preveia la naixença de l'Euro⁶. Aquesta acta incloïa, entre altres coses, la possibilitat que qualsevol empresa europea pogués participar en licitacions d'obres públiques a cada país de la UE. Això tindria el seu pes en l'orientació de les classes empresarials que van deixar de considerar la pràctica del suborn com a econòmicament rendible, pràctica que fins a aquell moment havia estat la regla constant. Ben difícilment hauria pogut continuar sense modificacions el sistema de «empreses fiduciàries de partit» sense provocar l'exclusió de les empreses italianes de la competència a altres països europeus.

D'altra banda, la perspectiva de la moneda única va fer molt pesada la situació del deute públic.

En particular, els sectors financers van començar a manifestar creixent impaciència envers una classe política massa cobdiciosa, ara que començava a prendre forma la privatització de les empreses amb participació estatal (Partecipazione Statale, o PPSS).

Al novembre el referèndum sobre la responsabilitat civil dels magistrats va registrar un índex altíssim de vots favorables a la tesi hostil als magistrats. El resultat serà negat per la llei subsegüent, però l'experiència va obrir un profundíssim solc entre la magistratura i la classe política (socialistes en particular) posant així les premisses per l'onada de Mani Pulite (Mans Netes).

D'altra banda, donat que l'augment de la temperatura també va contribuir al ressorgiment de vells afers no resolts, i va començar a bullir el fons fangós de les investigacions de crims greus: el 1987, el Tribunal Penal de Venècia va condemnar en primera instància als responsables de la massacre de Peteano, i, amb ells, a diversos oficials dels carabinieri responsables de [deixar] pistes fal-

---

⁵Per tenir una visió de conjunt veure VARSORI (2013)

⁶ DE MICHELIS (2013)

ses. En aquella època va tornar a Itàlia Stefano delle Chiaie⁷, i al mateix temps el parlament va donar impuls a la primera comissió parlamentària d'investigació sobre els crims.

Tots els esdeveniments que van aplanar el camí per al cas Gladio, que, conjuntament amb les investigacions sobre la Màfia i les de Mani Pulite, van constituir el trident que va travessar el sistema. El que sovint es passa per alt, de fet, quan es parla de la crisi de la Primera República, és que en la major part dels casos l'atenció se centra al tema de la corrupció, quan en realitat haurien d'haver-hi dos altres plans de deslegitimació: la Màfia i els crims no resolts. Es tractava d'un quadre de conjunt que posava a prova a tota la classe política i als aparells de l'estat.

D'altra banda, van començar a tremolar alguns dels equilibris internacionals que havien garantit la inamovibilitat de la classe política italiana durant mig segle.

A l'URSS, el projecte de renovació de Gorbachev no va aconseguir sortir amb èxit de la trampa afgana, i per tant va encaminar-se ràpidament vers la crisi final de 1991.

Com es pot veure, d'aquells anys parteixen una sèrie de fils que acabarien més tard per entrellaçar-se al coll de la classe política.

Gran és la temptació de cercar un "principi ordenador" de tots aquests esdeveniments en forma d'un "grande complotto". Però només cal resseguir la sèrie d'esdeveniments per a comprendre que allò que va succeir no és sinó el resultat de diversos projectes polítics diferents entre si i també el resultat d'errors, retards o pura casualitat. Es podria pensar, per exemple, que el cas Gladio formava part, juntament amb Mani Pulite i a la investigació palermitana del jutge del Tribunal de Palermo, Giancarlo Caselli, d'un únic pla inspirat pel PCI (Partit Comunista d'Itàlia)? Però en aquest cas hauríem de pensar que Giulio Andreotti (que va obrir el camí al jutge Casson) va ser còmplice del mateix projecte que el va veure acusat pel Tribunal de Palerm per complicitat amb la màfia i pel tribunal de Perugia per haver ordenat l'assassinat del periodista Mino Pecorelli en 1979.

Si això fos cert, hom hauria de pensar que el ministre de justícia, el socialista Vassalli, havia treballat conscientment per potenciar l'actuació de la fiscalia de la República que havia de soscavar el seu propi partit. És a dir, és improbable

---

⁷ Stefano Delle Chiaie (Caserta 1936) és un extremista neofeixista que es va fer conegut per la seva participació en les operacions Gladio i Còndor. N. del T.

l'existència d'un complot als anys vuitanta perquè això hagués significat que el PSI hauria actuat en contra dels seus interessos.

Un procés històric com el que va portar al col·lapse del sistema polític entre 1992 i 1993 no pot ésser reduït a la dimensió d'un complot més o menys articulat. De complots, en tot cas, si alguna vegada va haver-hi més d'un⁸, van ser no convergents sinó divergents entre si. Però el factor prevalent fou el de la transformació social, política i econòmica d'ampla volada, i el procés paral·lel de tancament autoreferencial del sistema polític.

I va ser durant 1992 quan els processos de desintegració van arribar al punt crític: les eleccions van resultar en una contundent victòria de la Lega Nord i una derrota paral·lela de tots els partits de la majoria governant (cosa que no havia ocorregut des del 1953), la ruptura amb la màfia es va fer manifesta i cruenta, primer amb l'assassinat de Salvo Lima (missatge clarament dirigit a Andreotti)⁹ i més tard amb l'estratègia de massacres dels corleonesos. L'elecció del president, amb el cansament arrossegat després de cents de maniobres de passadís, es va precipitar dramàticament en qüestió de poques hores, sota la violenta pressió de les matances de la màfia.

Durant aquest temps el desmantellament de les empreses amb participació estatal i el començament de les privatitzacions va estimular la naixença d'una sèrie de projectes especulatius que, per maximitzar l'avantatge, es plantejaren desfer-se d'una classe política massa pretensiosa, per col·locar-ne una «de més tractable».

Dins d'aquest marc de "trencar les files" es va desenvolupar la investigació de Mani Pulite i la campanya pel referèndum contra el sistema proporcional, que van determinar una ruptura constitucional¹⁰.

El sistema no va col·lapsar per obra de Mani Pulite; ans el contrari, Mani Pulite va existir perquè el sistema s'estava col·lapsant en la seva totalitat. I això ens porta a parlar del desenvolupament del procés de corrupció i de deslegitimació de la classe política que això va produir.

---

⁸ ANDRIOLA e ARCIDIACONO (1995)

⁹ El dia 12 de març de 1992 la màfia va assassinar Salvo Lima, polític sicilià de la DC vinculat amb Andreotti.

¹⁰ DI DOMENICO (2010)

2. La propagació de la corrupció

La corrupció política, que als anys seixanta-setanta s'havia fet generalitzada, amb els anys vuitanta esdevé sistèmica. I això no només es degué a l'estesa gamma de tipologies de suborn o per la difusió a tot el país, sinó sobretot per la seva coincidència amb el mateix funcionament del sistema polític.

Fins a la meitat dels anys setanta, la corrupció, encara que molt estesa, encara es manifestava en una nombrosíssima sèrie de casos independents l'un de l'altre. Òbviament, podia succeir que un cert potentat polític s'aliés amb un altre per a conduir a bon port una determinada operació de finançament il·legal, però això va tenir lloc episòdicament.

Amb la solidaritat transversal de la classe política als partits i a les al·lineacions, es determinava una convergència d'interessos que esdevenia regla del sistema. En un cert punt, va esdevenir inevitable l'acord generalitzat per portar a terme les operacions de finançament il·legal.

El punt de partida va ser la llei 8 agost 1977 n. 584 que va reordenar la normativa dels contractes, introduint com a forma prevalent la del "appalto concorso"¹¹. Com és sabut, al contracte per concurs l'administració podia limitar l'accés a un cert nombre d'empreses. D'altres mecanismes anàlegs van permetre de restringir a un petit grup de concurrents (sempre els mateixos) les empreses que s'havien repartit totes les obres. D'aquesta forma, cada empresa tenia determinats referents polítics (una o més corrents de partit).

Per tal d'excloure d'altres concursants, i, al mateix temps, maximitzar els profits de l'operació, es feia necessari d'evitar encontres entre els diversos conglomerats polítics i empresarials. Nasqué en aquell període la praxi –com es demostraria durant el curs de les investigacions judicials– per la qual totes les obres en seus locals (regions, províncies i comunes) eren repartides per endavant el transcurs de reunions en les quals participaven tant les empreses com els representants dels diversos corrents de partit, a més dels regidorsinteressats. S'arribà al punt que, per evitar sorpreses de darrera hora, cada empresa enviava la seva documentació a aquella que havia de guanyar el concurs, de manera que fos aquesta qui formulés l'oferta de tots els altres concursants i per tant ésser matemàticament segura de la victòria. Òbviament, això implicava la distribució de quotes de suborns per cadascuna de les obres públiques a cada corrent de partit involucrat a la negociació.

---

¹¹ CICCIONI (1998)

Aquest sistema funcionava gràcies al fet que va obtenir una certa aquiescència del PCI, perquè sovint un dels tres nivells institucionals (regió, província o capital de comuna) era regit per una administració d'esquerres, amb la qual cosa no hagués estat possible repartir "igualitàriament" els contractes d'obra pública sense considerar els seus interessos. Per tant, es va intentar estendre el sistema per incloure al PCI, el qual, però, va participar d'altra manera: òbviament, al PCI ni hi havien corrents i el partit negociava en quant tal, però no per guanyar algun suborn, sinó per garantir una quota dels treballs per a la societat de la Lega delle Cooperative¹². Després, la Lega trobava el mode de subvencionar al partit d'altre forma (publicitat al diari del partit, participació a la Festa dell'Unità¹³, absorció de funcionaris excedents, ajuts varis).

És per això que la corrupció en els anys vuitanta esdevingué sistèmica, és a dir, basada sobre un funcionament combinant que establia relacions necessàries entre els diversos subjectes de la pràctica corrupta a nivell generalitzat. I no admetia excepcions.

Algunes formes de finançament subreptici ni tan sols es mantenien ocultes: quan a les primeries dels anys vuitanta van emergir les contribucions d'alguns ens de serveis públics a favor d'algun corrent de la DC o del PSI, el llavors secretari de la DC, Ciriaco de Mita, va sostenir que el finançament de la política era un dels "fins sub institucionals" de les empreses amb participació estatal.

Tot això, conjuntament amb la proliferació de les pràctiques clientelars, va determinar un encarcament del sistema polític que, ben aviat, va perdre tota capacitat d'auto reforma. També hi va influir la substancial inèrcia del sistema judicial enfront de l'extensió de la corrupció.

Als primers anys vuitanta va esclatar un sonor escàndol a Savona, que va tenir com a protagonista un regidor socialista membre de la P2¹⁴, Alberto Teardo. En el cas eren presents in nuce tots aquells elements d'aquella que, deu anys més tard, va ser anomenada "Tangentópolis", però la investigació va avançar amb molta dificultat i el magistrat Michele Del Gaudio es va trobar amb molts entre-

¹² La Lega delle Cooperative era l'associació nacional de les cooperatives, organització que era considerada com el "braç econòmic" del PCI. N. del T.

¹³ L'Unità era el diari oficial del PCI. N. del T.

¹⁴ La Lògia P2 o Propaganda Due va ser una logia maçònica italiana que va sortir a la llum pública arrel de l'escàndol del Banco Ambrosiano (1982). Entre 1965 i 1981, la lògia P2 va condicionar la política italiana mitjançant l'inclusió de persones de confiança al si de la magistratura, el parlament, les forces armades i la premsa. N. del T.

bancs. S'ha de destacar també l'aïllament polític del magistrat, determinat també per l'actitud del PCI local.

A la segona meitat dels anys vuitanta el sistema començà a entrar en crisi.

L'excessiva fragmentació en corrents de partits, la sempre més petita productivitat del sistema polític, la incomprensibilitat dels seus procediments (en particular en ocasió de la crisi de govern) van començar a produir un fort rebuig.

Des de 1979, l'abstencionisme electoral havia començat a créixer, mentre que els percentatges reals d'adhesions als partits (inscripcions, venda de diaris, subscripcions, participacions en les manifestacions de partit, etc.) es van enfonsar en paral·lel, fent que els partits recorreguessin cada cop més a la corrupció per cercar recursos.

Durant el mateix període va començar a perfilar-se una tendència al "lideratge carismàtic": primer Marco Pannella, líder del Partit Radical (PR), seguit ràpidament per Bettino Craxi, del Partit Socialista d'Itàlia (PSI), van temptar d'aparèixer com a líders que parlaven directament al cos electoral, sense la mediació del mateix partit, reduït aquest a la condició d'apèndix de la persona.

9

El petit Partit Radical va ser, des de l'inici dels anys setanta, el suport personal del seu líder, i l'estatut adoptat durant aquell període fou modelat exactament per a aquesta funció.

Altament va ser la història del PSI, on Craxi havia de tenir en compte als "boiards" del partit, els seguidors clientelars els quals representaven una quota majoritària de l'electorat socialista. A partir del congrés de Palerm (1981) es va establir una mena de compromís: per al secretari la línia política, dins d'un clima de creixent unanimitat (la "majoria a la búlgara" la qual el mateix Craxi va dir que li resultava incòmode- Congrés de Verona, 1984), i als boiards mans lliures per als seus "assumptes".

Una mena de "liderisme imperfecte" que, tot i això, va revitalitzar al PSI, que des del 1963 fins a les primeries dels anys vuitanta havia conegut un constant declivi electoral.

Dins d'aquest quadre (que es traduïa, en el pla intern, en un declivi imparable del PCI) la mediació de la classe política de govern ja no semblava tan necessària com en el passat i les seves pretensions sempre menys acceptables.

El mecanisme que havia garantit una àmplia mesura de consens a la classe política va sofrir una imprevista sotragada: “Mani Pulite” va ésser “l’infart” del sistema, les premisses del qual es trobaven en el si d’aquella dinàmica.

Van determinar el col·lapse dos factors: en primer lloc, la convergència entre la investigació judicial i el referèndum sobre lleis electorals, i, en segon lloc, el pas del sistema proporcional al majoritari.

El sistema dels partits es desintegrà al cap de pocs mesos i amb això entrà en crisi també el sistema de corrupció que se superposava i s’identificava amb el primer. Molts van pensar en una mena de catarsi nacional que hauria posat fi a l’eterna plaga de la corrupció. Però no va ser això: es va tractar només d’una metamorfosi pròpia, tot i que profunda.

Això va suposar un veritable retrocés de la corrupció per alguns anys, però això va ésser fruit, d’una banda, del bloqueig de les obres públiques durant més d’un lustre, i d’una altra, del contradictori i lent procés de reorganització del sistema polític. I, per sobre de tot, va ésser marcada per la particular praxis judicial que es va estendre sobre la classe política.

10

D’altra banda, la mateixa intervenció de l’autoritat judicial no va tenir lloc sense desequilibris: els polítics eren tractats amb molta més severitat que les empreses (com si es tractés de casos d’abús d’autoritat i no de corrupció), alguns partits van ésser mirats amb lupa mentre que d’altres van ésser mirats més per sobre; el comportament va variar d’un tribunal a un altre, en particular en el tractament dels “col·laboradors” i els processos van anar a diferents velocitats. I sobretot, es va produir una jurisprudència força discutible. En particular, en referència a la resposta de la jurisprudència al terrorisme, que estenia el delictiu associatiu sense límit fins a invertir la càrrega de la prova (“si vostès de les BR¹⁵ és ipso facto responsable de tots els crims que se li atribueixen, tret que hi hagi evidència de proves en contra”), que, en el cas de “Mans Netes” assumí la forma apodíctica del “no podia no saber”.

En realitat, de processos seguits de sentència definitiva amb una audiència normal no va haver-hi sinó uns pocs. Una quarta part va acabar encallat en instrucció seguida desobresiment. Poc menys d’una desena part, més petita, no va superar l’audiència preliminar o va acabar amb l’absolució definitiva dels imputats. Però més de la meitat dels casos es van resoldre pel procediment abreviat o

---

¹⁵*Brigate Rosse*. Grup terrorista d’extrema esquerra que existí a Itàlia entre el 1969 i el 1987. N. Del T.

amb l'acceptació (patteggiamento)¹⁶ de penes irrisòries. Des del punt de vista de l'èxit final, Mans Netes no va caracteritzar-se per cap rigor particularment sever (excepte per personatges individuals com Bettino Craxi) ni va aportar l'afirmació d'una veritat processal particularment clara o impressionant. Però va segellar la fi d'una classe política mitjançant només l'aviso de garanzia¹⁷. Això va succeir a causa del circuit mediàtic-judiciari que va venir a continuació¹⁸.

El mateix va succeir amb el primer govern Berlusconi després de rebre un aviso de garanzia, entregat, no casualment, en el transcurs del G7.

Però un mètode d'aquest tipus, encara que pot ser eficaç en el curt termini, pas-sat un cert llindar provoca dependència, i esdevé una espasa sense fil.

Al pla polític, va haver-hi una temptativa d'adoptar una legislació per la repressió de la corrupció: abrogació de la immunitat parlamentària –excepte cas d'arrest-nova regulació de contractes, l'adopció del sistema uninominal que “eliminava” les llistes obertes identificades com una de les causes principals de la mala re-putació, l'introducció del delictes de “intercanvi de vots”, etc. Però els resultats van ser irrisoris.

De fet, una part d'aquestes mesures era simplement incongruent, o utilitzava el tema de la corrupció com a pretext subreptici en funció d'altres objectius polí-tics. Per exemple, l'abolició de llistes obertes només va ser una il·lusió òptica: el fet que el candidat del col·legi uninominal té el problema de recollir vots, i el fet que el vot personal no sigui distingible del partit no només restaura la lògica precedent, sinó que fins i tot l'exacerba.

L'abrogació de la immunitat parlamentària va tenir efectivament alguns efectes pràctics, permetent als fiscals indagar sobre un parlamentari sense haver de demanar autorització a la cambra pertinent, però va donar pas a una altra mena de problemes.

Tot i així, el principal efecte, d'ordre essencialment simbòlic, tenia un valor “pu-nitiu” en contra de la classe política com també l'abrogació del finançament

¹⁶ Es tracta d'un tràmit especial que pressuposa l'existència d'un acord transaccional tant sobre el procediment com de la condemna, la duració de la qual no ha de ser superior als dos anys. N. del T.

¹⁷ *Avviso di Garanzia*: al dret processal italià, consisteix en una comunicació escrita enviada per carta certificada a una persona sota investigació o acusada en un procés per tal de garantir el seu dret constitucional a defensar-se. N. del T.

¹⁸ MELLINI (1994)

públic dels partits (que, d'altra banda, va ser compensada ràpidament amb pròdigs reemborsaments electorals i per una més sòl·lida legislació de finançament indirecte).

Molt tímides foren les innovacions en matèria de reforma dels contractes que, encara que van tenir algun efecte provisional, com ara la introducció del delictes d'intercanvi de vots i algunes normatives en matèria de concursos públics. Però, considerant el conjunt, la maniobra no va ser eficaç perquè va manca d'un mínim necessari d'organicitat i perquè no va tocar el nus de l'estructura de poder social i polític que es trobava a la base del fenomen.

Probablement va manca la voluntat d'una acció ferma de sanejament, i segurament les mesures dictades foren el producte d'una anàlisi molt superficial del fenomen, del qual no es van comprendre els trets sistèmics ni a la societat ni al sistema polític. En conjunt, es va donar per bona la idea que era suficient decapitar la classe política del pentapartito¹⁹ per tal de sanejar el país²⁰.

3. La mutació de la magistratura

Fins i tot algunes decisions del Parlament van ajudar a assentar les bases del que succeiria poc després.

El 1989 es va aprovar la reforma del codi de procediment penal, substituint així el procediment acusatori al precedent procediment investigador. Això va comportar un decisiu protagonisme de la fiscalia a la fase d'instrucció, sobretot gràcies a la supressió de la figura del jutge instructor. El pas al procediment acusatori es revelarà com un dels elements determinants per donar vida a aquell "circuit mediàtic-judiciari" del qual viuria "Mans Netes"²¹.

¹⁹ L'anomenat *pentapartito* va ser l'aliança del cinc principals partits de centre i centre-esquerra (DC, PSI, PRI, PLI, PSDI) que van formar les majories polítiques italianes durant els anys 80. N. del T.

²⁰ BURNETT y MANTOVANI (1998)

²¹ DE LALLA MILLUL (1994)

Es va consolidar successivament (en particular entre l'opinió pública de dretes) una "vulgata" que hom podria definir com la de les "togues vermelles" i que es resumiria en els següents termes: als anys setanta es va consolidar entre els magistrats un corrent contestatari (Magistratura Democratica, MD) que, breument explicat, va esdevenir la longa manus del PCI al poder judicial. Lentament, aquest corrent i els seus amics de corrents propers van conquerir la fiscalia de la República i –amb l'ajut del nou codi de procediment penal– van desfermar l'atac que va portar a la instrucció de causes contra DC, PSI, PSDI, PRI i PLI. Aquest mateix corrent passaria després a l'atac contra Berlusconi com a càstig per haver impedit la victòria del Partito Democratico de la Sinistra (PDS)²² el 1994.

En realitat, el fenomen fou molt més complex i no només italià.

De fet, l'onada de causes per corrupció va escampar-se, amb diversa intensitat, per França, Espanya, Alemanya, i, amb particularitats diverses, a Bèlgica. Països tots on existia un dèbil partit comunista i res que es pogués comparar a MD (excepte, en part, a França). En tots aquests casos s'assisteix al protagonisme dels fiscals que desafiaven obertament al poder polític, un fenomen inèdit, si més no durant el període de la Guerra Freda, durant la qual la magistratura s'havia mogut en constant sintonia amb el poder polític.

13

Això era, en part, el producte del creixement sense precedents de la corrupció política que tenia efectes deslegitimadors del sistema. I tals efectes van ser ulteriorment accentuats per la conclusió de la Guerra Freda, que eliminava moltes justificacions als abusos de la classe política.

Però això va ser sobretot la conseqüència de la metamorfosi del poder judicial a causa de la globalització. Com han assenyalat autoritats en matèria jurídica (Taubner, Cassese, Galgano), la globalització ha produït la multiplicació de les fonts del dret extra legem (on s'entén per llei un text que deriva d'una autoritat pública, parlamentària o governativa): tractats i acords internacionals, jurisprudència de corts internacionals, arbitratges, indicacions d'organismes internacionals de dret privat, etc. Fins a tal punt que alguns (com apunten Taubner i Galgano) han arribat a parlar d'una nova lex mercatoria convencional, pactista, privatista i expressada directament pel mercat, sense mediació de l'autoritat política. Dins d'aquest context, la jurisprudència, sigui nacional, sigui internacional, assumeix un pes major de la llei, i, en conseqüència, assigna al jutge una funció primària a la producció del dret, que supera a la del parlament i a la del

---

²² Partido Democrático de la Izquierda, el heredero del PCI. N. del T.

govern. I aquí es troba la raó del nou protagonisme dels magistrats, accentuat, al cas europeu, per la seva selecció exclusivament per oposició i no per eleccions, com passa als EE.UU. El cos de magistrats comença llavors a actuar com a productor de dret en tant que dipositari d'un saber especialitzat, i en tant que articulador tecnocràtic del saber, sostrau a les formacions democràtiques, que, en canvi, caracteritza al Parlament.

En segon lloc, el projecte de globalització neoliberal implica una aliança directa entre el poder financer i els aparells tècnics de l'estat (exèrcit, policia, magistratura, serveis secrets) i confina al poder polític a una funció de mer servei, com a expressió d'aquest nou "bloc històric" que consignem com "l'aliança entre l'espasa i la moneda" (a on l'espasa no és únicament la de les forces armades, sinó també les de les forces policials i les de la magistratura que les fa servir).

Determinant a aquesta funció per ara política de la magistratura és l'ésser cridat a combatre alguns fenòmens criminals com la màfia o el terrorisme. "la magistratura contra el terrorisme" o "contra la Màfia". Oblidant que a la magistratura li pertoca la tasca de jutjar als individus acusats en tal o qual delictes –potser per pertànyer a una organització terrorista o de la gran criminalitat- però no de combatre fenòmens criminals com a tals, competència que pertoca, si per cas, al poder polític per mitjà de la legislació i de l'acció policial. Viceversa, com ja hem dit, la lluita contra el terrorisme produeix mutacions a la jurisprudència com la dilatació del delictes associatiu.

La magistratura va passar, textualment, de la lluita contra el terrorisme i la criminalitat organitzada, a la lluita contra la corrupció, on el jutge és cridat a participar en la refundació del sistema polític, o, en contextos diversos, a la liquidació de determinats subjectes, com va succeir amb Bernard Tapie, o als ex-presidents Collor de Mello o Fujimori (que, en veritat, s'ho mereixien ad abundantiam). Determinant per aquesta funció va ser l'ús selectiu de l'acció penal, també en aquells països (com el nostre) en els que predominava l'obligació de l'acció penal, que, però, continua sent, ras i curt, un clar exemple d'existència teòrica, més que una realitat concreta, com ho demostra el fet que més de la meitat dels delictes s'arxivaven, per haver deixat passar els termes prescrits, sense que s'haguésincoat cap altra instrucció.

Dins d'aquest marc, la magistratura assumí també un paper arbitral entre els diversos potentats financers o una funció de direcció política, suggerint les normes que fóra oportú d'adoptar, i, potser en sinergia amb els mateixos potentats (i els casos Enron, Madoff o Lehman Brothers als EE.UU, o els d'Antonveneta-

Banca d'Itàlia, Parmalat, etc., a Itàlia, proveïren d'abundant material d'estudi en aquest sentit).

També vingué a afavorir aquesta metamorfosi dels jutges la hibridació del clàssic model de base legislativa (que fins als vuitanta era netament prevalent a l'Europa continental), amb el model del Common Law, que, com és sabut, és de natura marcadament privatística i jurisprudencial.

Aquesta particular barreja amb la introducció del procediment acusatori al nostre país ha produït dinàmiques imprevistes i no coincidents amb les de l'experiència americana. Entre les dinàmiques imprevistes hi són les del curtcircuit mediàtic-judicial: un periodisme, que va esdevenir més compulsiu i sensacionalista amb la irrupció de la televisió privada, i que aplacava la seva ànsia d'exclusives devorant àvidament els comunicats i les conferències de premsa de la fiscalia de la República. Una acusació de delictes valia per un titular de primera pàgina, que, objectivament, sonava com una sentència condemnatòria.

Tot això ha produït –en particular a Itàlia, però no només a Itàlia– una difusa expectativa de “justícia social” a la confrontació entre el poder judicial i l'oficina de la fiscalia en particular. Davant de la sordesa de la classe política i, en particular, de la ineficàcia dels mecanismes de control parlamentaris, amplis sectors de l'opinió pública van dirigir a la magistratura la mateixa exigència de justícia. I van sorgir dos populismes simètrics i especulars: un populisme judicial, que cercava a la justícia penal l'eliminació del “adversari polític incorrecte”, i un populisme “antijudicial” d'aquells que pensen que el vot popular equival a una immunitat total i definitiva.

4. El xoc amb la Màfia i la “negociació”

Com és sabut, durant molts anys les forces polítiques de govern van negar l'existència de la Màfia com a organització criminal concreta, considerant-la únicament com una mena de supervivència cultural del passat: la Comissió Antimàfia no va ser instituïda fins al 1962, i, per tal que comencessin a prendre mesures específiques contra la Màfia caldrà esperar fins als anys vuitanta. Un retràs que va ser molt valuós per Cosa Nostra, que va tenir tot el temps necessari per completar el seu procés de modernització. I aquell retard no va ser únicament el reflex d'una mancança cultural, sinó també va ser produïda per la protecció assegurada conscientment per la DC siciliana, els referents nacionals de la qual, amb el temps, van ser Amintore Fanfani i després Giulio Andreotti. Cap a la fi dels anys setanta la Màfia s'havia convertit en un conspicu poder financer.

Quan el jutge Giovanni Falcone, arran de les revelacions de Tommaso Buscetta²³, va instruir la investigació que va portar al “Processone” i a les 500 condemnes successives (fet que no havia passat mai abans) la Màfia va semblar a punt de sucumbir.

La constitució de l'aparell antimàfia proposat per Giovanni Falcone (fiscalies específiques antimàfia de les corti d'Assise²⁴, fiscalia nacional antimàfia, unitats operatives especials procedents dels cossos de carabinieri, policia i Guardia di Finanza) va fer que semblés que havia arribat el moment de derrotar aquesta particular forma de criminalitat. I així ho va pensar també la Màfia, que va obrar en conseqüència amb l'atemptat de Capaci [contra Falcone] i amb el que va assassinar al seu successor Paolo Borsellino (maig i juliol de 1992, respectivament).

L'aparell proposat per Falcone va ser constituït igualment i no es pot dir que fracassés l'acció de lluita contra la criminalitat (a la primera meitat dels anys noranta van ser arrestats importants boss) però el cop de Capaci no va quedar mancat de conseqüències: les derivades del fet que aquest va privar a l'Estat de l'autor insubstituïble de l'estratègia antimàfia, a més de rellevants efectes psicològics i polítics.

L'atemptat, per la importància de l'objectiu i per la modalitat d'actuació (mai s'havia fet un atemptat amb mitja tona d'explosius) assumia el caràcter d'una veritable acció de guerra, que feia preveure una evolució de tipus colombià. Però, potser, en realitat la font d'inspiració era molt més propera: els cinc anys d'Estratègia de la tensió, del 1969 fins al 1974, que va concloure amb l'absolució general per les massacres. Encara que en aquest cas els crims van cessar i els designis polítics dels criminals van fracassar, també va haver-hi una substancial activitat de l'Estat en el pla de la justícia penal.

Amb aquesta estratègia militarista, inspirada per Totò Riina²⁵, la Màfia va llençar una intimidació directa contra l'estat, encara que no tothom compartia l'elecció de la confrontació militar portada fins a les conseqüències més extremes, perquè no creien que l'organització pogués resistir el xoc amb els cossos armats.

²³ Tommaso Buscetta (1928-2000), el primer “gran penedit” de la màfia. N. del T.

²⁴ Les *corte d'assise* i les *corte d'assise d'appello* són, a l'ordenament jurídic italià, els òrgans jurisdiccionals competents per jutjar els delictes més greus, com ara el crim organitzat o el terrorisme. (N. del T.)

²⁵ El líder de facto de la família corleonese de la màfia des de la meitat dels anys setanta. N. del T.

Dins d'aquest marc s'inserí l'acció del ROS dels carabinieri²⁶, el qual va obrir una via de comunicació amb els sectors contraris a Riina (en particular amb Bernardo Provenzano) mitjançant el vell Vito Ciancimino²⁷ que va ser el portador d'un paquet de peticions (el famós "Papello"), entre les quals destacava la petició de l'abolició del règim carcerari establert per l'article 41 bis i la revisió del "processone", a canvi de la fi de la campanya de massacres²⁸. La petició va ser rebutjada, al mateix temps que s'oferia una disponibilitat genèrica a ésser benevolents vers els parents dels boss i en l'aspecte de la confiscació de béns. El llavors coronel del ROS Mario Mori (que portava la "negociació" en nom del govern) es va tirar enrere, però finalment va aprofitar els espais que van quedar oberts i va arrestar Riina (15 de gener de 1993).

L'arrest de Riina va portar a la liquidació de l'estratègia militar, però, al mateix temps, va assenyalar una interrupció en sec de l'acció repressiva contra la Màfia. Si això es va deure a una negociació explícita entre les màximes autoritats institucionals i la Màfia i quins efectes va tenir, quedarà establert pel procés en curs, però, segons Beppe Pisanu, el President de la comissió parlamentària que ha investigat sobre la suposada negociació,

"Sembla lògic parlar, més que d'una negociació sobre el 41bis, d'una tàcita i parcial entesa entre les parts en conflicte"²⁹

17

Si es va tractar d'una negociació directa sobre l'abrogació del 41bis, o, com diu Pisanu, d'una "tàcita entesa" entre l'Estat i la Màfia això suposa una diferència al pla penal, però al pla polític i efectiu els resultats no van ser diferents entre si: les massacres van cessar, però les accions en contra de la Màfia van debilitar-se, fet que la Màfia va saber aprofitar, encara que qui va treure major benefici, més que la màfia siciliana, va ser la N'drangheta calabresa³⁰.

Des d'aquell moment va donar inici a una nova fase de la història de la Màfia: cap acció espectacular, raríssims episodis de vessament de sang, acció silenciosa, aposta per accions rendibles però menys detectables (residus radioactius, abocaments de residus urbans, immigració clandestina, etc.) que els seus clàssics

²⁶ROS o *Raggruppamento Operativo Speciale*, cos d'operacions especials dels carabinieri creat el desembre del 1990 per coordinar les operacions contra el crim organitzat. (N. del T.)

²⁷ Vito Ciancimino, ex-alcalde de Palerm de la DC i considerat, entre els anys 60 i 80, el mediador entre el mateix partit i la màfia. N. del T.

²⁸ TORREALTA (2002)

²⁹ "S24" 9 gennaio 2013.

³⁰ CICONTE (2013): 35-42.

negocis –com ara els contractes d'obres públiques- on es podia jugar sobre una més estesa complicitat al món polític³¹. Però, sobretot, va iniciar un procés de penetració orgànica dels mercats financers. Ja el 1992 el tribunal de comptes avaluava que prop del 15% dels títols de deute públic italià eren en mans d'organitzacions de signe mafiós, que, tenint en compte el temps transcorregut, significava aproximadament 240.000 miliards de Lires (prop de 120 miliards d'euros en l'actualitat). Però les conseqüències es van fer paleses sobretot al pla polític: la màfia, convertida en dominadora de l'escenari sicilià, no va vacil·lar a reinserir-se al processo de constitució del nou sistema polític, jugant inicialment les seves cartes al bloc de dretes, que, a les eleccions de 2001, va conquerir tots els col·legis uninominals sicilians (l'anomenat “61 a 0”).

És això el que va dur cap a l'èxit d'aquella etapa que fou el berlusconisme.

5. El berlusconisme

Durant anys, els historiadors, sobretot els d'esquerres, han provat escriure la història del fenomen del berlusconià (ja sigui a la seva estreta dimensió de partit, ja sigui en la de la coalició de dreta, ja sigui, més en general, sobre el pla del costumari nacional). Una primera temptativa va tenir lloc a un congrés a Pisa el 2002, les actes del qual van a anar a cura de Santomassimo³², i després d'Antonio Gibelli³³.

Al primer (que va recollir intervencions de De Luna, Tranfaglia, Gozzini, Ginsborg, Allum, Collotti, Woolfed, entre d'altres) es va reflectir en gran part la inquietud de l'esquerra per estar assistint a un feixisme renaixent, i, tot i que assenyalant les diferències de context i subjectives entre el venteni mussolinià i el govern berlusconià, s'expressava una diagnosi preocupada sobre l'estat de la democràcia italiana i sobre els riscos d'un règim populista-plebiscitari resumit basat en el culte d'un nou capo.

Més matisadament, Gibelli ha parlat d'un experiment de democràcia autoritària, amb aspectes patrimonialístics.

Encara que amb diferents èmfasis, els dos assajos esgoten les seves investigacions al voltant del tema de la deriva autoritària, que sens dubte va tenir lloc (i

³¹ Scarpinato, Roberto, “Crimini dei colletti bianchi e attacco alla democrazia” in: DINO (2009) : pp. 81-94

³² SANTOMASSIMO (2003)

³³ GIBELLI (2010)

segueix encara amb més gran vigor després de l'ocàs de Berlusconi] però no s'arrisquen a anar més enllà, donat que fixen la seva atenció només sobre els aspectes nacionals de la història i no porten la seva anàlisi més enllà de l'esfera estrictament política.

Giovanni Orsina³⁴ ha dut a terme una temptativa més articulada, escollint una altra via, parlant d'una "emulsione liberal populista" que pot vehicular un bloc electoral compost i articulat, les arrels del qual rauen a la història d'aquest país.

El cor del llibre es basa sobre la tesi que a Itàlia sempre hi ha hagut una component de forta desconfiança vers la política i vers l'Estat, el qual ha resistit constantment l'obra "pedagogica ed ortopedica" de l'esquerra. En aquesta actitud constant d'una àmplia fracció dels italians des dels temps de la unificació nacional, Orsina distingeix l'actitud "hipo-política" (la qual, al mateix temps que renuncia a una competència entre diverses elits polítiques, demana un "estat mínim" que impedeixi el menys possible les activitats de la societat civil) i l'actitud "antipolítica" (la qual, refutant com a falsa tota distinció ideològica, veu només a la política el xoc –més o menys velat- entre grups de poder únicament interessats a depredar la riquesa pública, i demana un estat merament administratiu) que és encara la part més nombrosa dels seguidors de Berlusconi.

Grosso modo, el primer corrent coincideix amb una fracció "central" de l'electorat, la dels treballadors autònoms, que constitueixen la punta de llança del dispositiu berlusconian. La segona es una facció "perifèrica" (jubilats, mestresses de casa, subproletariat, en particular de les àrees no urbanes). Ambdós van confluïr en judicar l'Estat com a problema i no com a solució, reaccionant a l'hiper-política d'herència jacobina d'esquerres i a la seva pedagogia antifeixista. Berlusconi –segons Orsina- ha sabut reunir aquests dos corrents, fins i tot afeïnt-hi els provinents de la Primera República (aquest també pertany a la fracció "central" de l'electorat) gran part de la classe política i administrativa democristiana, socialista, socialdemòcrata i liberal, que, ans al contrari, pertany a cultures que exalten el rol de la mediació política i la seva autonomia respecte a la societat civil.

En aquest fet, que va fonamentar un bloc de diversos sectors, en certs aspectes contraposats, de l'electorat, va entrar en joc la indubtable capacitat comunicativa del líder, la gran disponibilitat de diners i de mitjans de comunicació que van permetre articular el missatge, modulant-t'ho oportunament per arribar als diversos destinataris del missatge, tot i que també va influir un cert "oportunisme"

---

³⁴ ORSINA (2013)

del mateix Cavaliere, sempre disposat a adoptar la tesi més reditíciaelectoralment.

Aquest quadre sembla més convincent que els precedents, degut sobretot a què la individualització de les arrels “de llarga durada” del antipoliticisme que s'enfonsen a la història més recent del nostre país; això no obstant, explica només parcialment el fenomen que, desdel nostre punt de vista, no és possible de comprendre si es prescindeixen dels processos internacionals que començaren amb l'onada neoliberal i amb l'alteració de la relació de forces a Europa³⁵. La deslegitimació de la política és ja continguda en aquella, com també ho és la consegüent subordinació de la política als mercats financers (i no és pas una coincidència que Berlusconi sigui també un financer). A més, la pulsio autoritària és ja present a la liquidació de la democràcia social d'inspiració keynesiana volguda pels anomenats liberals neoclàssics. L'atac al welfare state comporta en si mateix el passatge a un règim polític neolista que redueix els espais de democràcia.

La deriva autoritària de les institucions italianes no va començar amb Berlusconi, sinó que ja va començar amb Occhetto i Mans Neta. No hi ha d'haver cap dubte que era necessari posar límits a la corrupció de la classe política i procedir al seu reemplaçament, però això ha estat només la justificació política d'un projecte anticonstitucional que ha tingut com a braç operatiu la liquidació del sistema electoral proporcional. El referèndum de 1993 i la deriva política de les investigacions judicials van ser la tenalla que va forçar la sortida de la democràcia italiana, pavimentant el camí a tot el que va venir després, amb l'impacte de la globalització neoliberal sobre el fons populista present històricament al nostre país. Un autor va escriure que el feixisme italià va ésser, respecte del nazisme, “el mico que va obrir la gàbia al tigre”. Una comparació que, deixant de banda la sang que va costar el nazi-feixisme, podria extrapolar-se a la relació Occhetto-Berlusconi. El segon no ha fet sinó aprofitar els espais oberts per la crisi del sistema polític italià per construir un de més receptiu a les pressions internacionals. La seva aportació va ser el colorisme.

---

³⁵ GATTEI e ROCCATI (2012)

Referencias

Andriola, Fabio e Arcidiacono, Massimo (1995), *L'anno dei complotti*, Baldini e Castoldi, Milano

Burnett, Stanton H. e Mantovani Luca (1998), *The Italian Guillotine*, Rowman & Littlefield pib., Laubam

Ciconte, Enzo (2013), "N'drangheta International" in *Limes* n° 10, 2013 pp. 35-42

Cicconi, Ivan (1998), *La storia del futuro di Tangentopoli*, Dei, Roma

De Lalla Millul, Paolo (1994), *Topografia politica della seconda repubblica. La destra* ESI Napoli

De Michelis, Gianni (2013), *La lezione della Storia*, Marsilio, Venezia

Di Domenico, Mario (2010), *Il colpo "allo" Stato*, Ed Si, Roma

Dino, Alessandra (coord.) (2009), *Criminalità dei potenti e metodo mafioso*, Mimesis, Milano-Udine

21

Gattei, Giorgio e Roccati Massimo (2012), *Era il 1992*, Ed. Ogni Uomo è Tutti Gli Uomini, Bologna

Gibelli, Antonio (2010), *Berlusconi opassato alal Storia*, Donzelli, Roma

Mellini, Mauro (1994), *Il golpe dei giudici*, Spirali, Milano

Orsina, Giovanni (2013), *Il berlusconismo*, Marsilio, Venezia 2013

Santomassimo, Gianpasquale (2003), *La notte della democrazia italiana*, Il Saggiatore, Milano

Torrealta, Maurizio (2002), *La trattativa*, Ed. Riuniti, Roma

Varsori, Antonio (2013), *L'Italia e la fine della guerra fredda*, Il Mulino, Bologna